

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 49-50

Київ - 2024

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

49-50'2024

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

49-50'2024

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2024.49-50

Засновник:

– Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 4 від 29.11.2024 р.)

Підп. до друку 23.12.2024

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 21,7

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.11>
УДК 94:341.485(=411.16)(477.42)«1941/1943»

ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ НАЦИСТАМИ ЖИТОМИРЩИНИ (1941 – 1943 РР.)

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

Жолоб Михайло Петрович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: zholobb@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

***Анотація.** Для підготовки статті були використані фонди Державного архіву Житомирської області та документи галузевого архіву СБУ у м. Києві і архіву управління СБУ в Житомирі та опубліковані документи, архівна періодика. Вони дозволили проаналізувати особливості нацистських акцій зі знищення євреїв Житомирщини в період її окупації німецькими військами. **Метою** нашої статті є визначення та аналіз особливостей реалізації на Житомирщині нацистської програми «остаточного розв'язання єврейського питання» в Європі, встановлення відповідальних за цю сторінку геноцидальної політики нацистів, розкриття та особливості участі у знищенні євреїв місцевих колаборантів. **Методи дослідження.** становлять принципів об'єктивності, всебічності, системності та історизму, які втілені в життя завдяки використанню як загальнонаукових так і спеціально-історичних методів. Таких як, ретроспективний, аналітичний, порівняльно-історичний, описовий. **Висновки.** Масові вбивства єврейського населення на території Житомирської області розпочались вже в перші тижні нацистської окупації. Їх виконували спеціально підготовлені підрозділи айнзанцгруп та підрозділи місцевої допоміжної поліції. Важливим фактором пришивидшеної процедури знищення місцевого єврейства стало розташування в регіоні німецьких колоній Гегевальд і Фьорстерштадт. Знищення євреїв супроводжувалось застосуванням фізичного і психологічного знущання. З особливою жорстокістю нацисти знищували єврейських дітей та вагітних жінок. Майно вбитих, їх будинки та квартири стали оплатою для виконавців Голокосту. Жахливий нацистський геноцид, майже знищив єврейську культурну та етно-соціальну спільноту Житомирщини. Лише одиницям вдалось порятуватись від нацистського терору.*

***Ключові слова:** Голокост, Житомирщина, євреї, колаборанти, Друга світова війна.*

Постановка проблеми. Друга світова війна залишила в історії людства кривавий слід. Війна стала втіленням в життя новітніх расистських та антилюдських ідей початку ХХ ст. Їх втілювали в життя цілі народи, які піддалися жорсткій тоталітарній пропаганді кривавих диктаторів. Вони прагнули поквитатися за власні

поразки у кривавій Першій світовій війні та післявоєнні приниження. Жагою помсти та пошуком внутрішніх і зовнішніх ворогів вміло користались світові диктатори. Вони зуміли об'єднати навколо себе виконавців власних геноцидальних намірів. Жертвами «тваринної жаги людської крові» стали представники багатьох європейських і азійських народів, але серед них необхідно виділити єврейський народ. Народ, який за задумом диктатора та тирана А. Гітлера, мав зникнути. Всі євреї мали загинути, як народ, що не має права на існування. Після них право зникнути отримували роми та слов'яни.

Подібні до нацистських ідей висловлює, щодо українців, і ще один кривавий диктатор В.В. Путін. Він, його оточення та «глибинний російський народ» так само, як і німецькі нацисти, мріють знищити українців. Стерти з лиця Землі українську державу, знищити українську культуру, історію. Втілити в життя власну програму денацифікації, яка передбачає новий Геноцид. Тому зараз є особливо актуальним вивчення минулих Геноцидів, особливо практики Голокосту. Дослідити його програмові ідеї, його реалізацію простими виконавцями – есесівцями, керівництвом Райху, німецькими солдатами та їх пособниками. Встановити особливості Голокосту в різних регіонах Європи та України. Для нашого дослідження ми вибрали Житомирщину, де на початку німецько-радянської війни проживали більше 125 тис. євреїв, до яких додалися біженці з західноукраїнських областей. Крім того Житомирщина мала стати базою для німецької колонізації. Цей факт визначав і особливий підхід до реалізації програми Голокосту.

Метою нашої статті є визначення та аналіз особливостей реалізації на Житомирщині нацистської програми «остаточного розв'язання єврейського питання» в Європі, встановлення відповідальних за цю сторінку геноцидальної політики нацистів, розкриття та особливості участі у знищенні євреїв місцевих колаборантів.

Історіографічний та джерельний огляд. Історія Голокосту на Житомирщині серед вітчизняних дослідників є актуальною з початку 1990-х рр. На початку 1990-х рр. її почали розробляти місцеві історики-краєзнавці. Серед них потрібно виділити роботи С. Єлисаветського, А. Подольського, М. Костриці [Єлисаветський, 1995; Катастрофа і опір українського єврейства (1941 – 1944 рр.), 1999; Подольський, 2007; Костриця, 2007]. Відбувався процес накопичення фактологічного матеріалу, в публікаціях робилися перші висновки. Дослідження поступово позбавлялися радянських наративів. В наступні десятиліття естафету підхопили Н. Рудницька, С. Стельникович, В. Гінда та І. Ковальчук [Рудницька, 2011; 2012; Стельникович, 2015; Гінда, 2008; Ковальчук, 2018; Ковальчук, Стельникович, 2011]. Дослідники наголошують на особливій жорстокості, яку застосовували нацисти по відношенню до євреїв регіону. Вказують на факти порятунку євреїв місцевими жителями, які переховували євреїв, виготовляли для них нові документи, ризикуючи при цьому власним життям та життям своїх рідних. Не оминули у своїх публікаціях автори і проблему участі у Голокості місцевих колаборантів, перш за все працівників допоміжної поліції. Зокрема, А. Усач наголошує, що йому «не вдалося виявити жодного прикладу масового вбивства, до якого тією чи іншою мірою не були б залучені місцеві колаборанти. Нерідко вини кількісно значно перевищували винуватців-німців» [Усач, 2018, с. 42].

Серед західних дослідників нацистської окупаційної політики та Голокосту на території Житомирщини необхідно виділити дослідження Венді Лауер, Керала Беркгофа [Лауер, 2015; Лауэр, 2007; Беркгоф, 2011]. Автори розглядали політику Голокосту через призму реалізації нацистської програми майбутнього забезпечення економічної та політичної могутності третього Рейху. А це можливо здійснити лише знищивши головного ворога нацистів: євреїв, передусім «більшовизованих» євреїв. Вони відзначали існування чіткої програми «зачистки» регіону від євреїв.

Для підготовки статті були використані фонди Державного архіву Житомирської області та документи галузевого архіву СБУ у м. Києві і архіву управління СБУ в Житомирі та опубліковані документи, архівна періодика.

Виклад основного матеріалу. Житомирська область опинилась в німецькій окупації вже на початку осені 1941 р. Одразу в регіоні нацисти розпочали реалізацію програми зі знищення єврейського населення. Для кожного окупованого регіону розроблялась власна програма. Вона враховувала специфіку регіону та кількість євреїв серед місцевого люду. Згідно програми, шансів залишитися живим не мав жоден єврей незалежно від віку, статі, політичних поглядів та релігійних переконань [Нариси з історії та культури євреїв України, 2005].

Житомирщина та Вінниччина, які увійшли до генеральної округи «Житомир», мали стати місцем для створення німецьких колоній, з переселенців з Райху та місцевих фольксдойче. Тому регіон займав особливе місце в планах нацистів зі знищення місцевого єврейства. Можливо саме тому, на Житомирщині дуже швидко працювали айзацгрупи. Тим більше, що в регіоні залишилось дві треті місцевого єврейського населення. Одні не встигли виїхати, інші вважали прихід нацистів нічим не гіршим від місцевої комуністичної влади. У багатьох євреїв, хто належав до старшого покоління, в пам'яті були події першої німецької окупації регіону 1918 р. Під час якої німці показали себе цивілізованим європейським народом, який не проявляв по відношенню до євреїв жодного антисемітизму. Крім того з 1939 р., після початку Другої світової війни, активно працювала сталінська пропаганда, яка зображувала нацистський режим тільки з кращого боку.

Знищення євреїв входило до плану «остаточного розв'язання єврейського питання» в Європі. Ще в січні далекого 1939 р. Гітлер публічно оголосив у своїй промові перед Райхстагом, що результатом війни має стати знищення єврейської раси в Європі. З початком німецько-радянської війни нацистські лідери одразу розпочали реалізацію плану. 31 липня 1941 р. райхсмаршал Герінг направив директиву шефу СД Гейдріху в якій доручав *«провести всю необхідну підготовку для ... повного розв'язання єврейського питання на тих теренах Європи, які перебувають під німецьким впливом... Окрім того, я доручаю Вам якомога швидше передати мені план, у якому будуть зазначені ... заходи, уже вжиті для виконання наміченого остаточного розв'язання єврейського питання»* [Ширер, 2017, с. 364].

План передбачав широке використання пропаганди «жидо-більшовизму» та його звірств серед місцевого населення окупованих українських земель. Поширювались ідеї про те, що євреї були організаторами голоду 1932-1933 рр., репресій 1930-х рр. Наголошувалось, що саме євреї склали більшість серед співробітників радянських карально-репресивних органів. Зображення жидо-більшовицького режиму в нацистській пропаганді зводилось до використання символів смерті, голоду та хвороб, які несуть оточуючому люду різноманітні біди.

На Житомирщині для донесення пропагандистських наративів використовувалась місцева преса та німецька плакатна продукція. У газетах публікувались частини плакатів, фото колажі, оповідання про «жидів, які є вічними ворогами всього українського». Серед плакатної продукції виділялася серія «Жиди – наші вічні вороги». До серії входили плакати «Сталін та жиди – це банда злочинців», «Матері! Застерігайте своїх дітей від впливу жидівських бандитів». Головним посилом плакатів був вислів, який підводив до факту знищення жидо-більшовиків – «Жидам не місце серед нас!» [Маєвський, 2015, с. 106].

В перші дні окупації німці зганяли місцевих євреїв до районних центрів, чи великих сіл, де створювались тимчасові гетто. На відміну від гетто в польських містах, «радянські» гетто не мали бути довготривалим місцем проживання євреїв. Зібраних там євреїв нацисти не передбачали використовувати в окупаційній економіці. Це були пункти збору євреїв певної місцевості (району) для подальшої їх ліквідації. Більшість збірних пунктів проіснували не більше місяця. Іноді пунктами тимчасової концентрації євреїв ставали колгоспні клуні, ферми, або навіть звичайні товарні вагони. У м. Черняхів євреїв зібраних для розстрілу помістили в товарний вагон [Стельникович, 2015, с. 124].

До «акцій» долучали українські підрозділи допоміжної поліції, угорські та словацькі військові формування, приписані до Генерального округу Житомир [Лауер, 2015, с. 325]. Гебітскомісари розуміли, що власними силами зондеркоманди СС не зможуть швидко здійснити план знищення євреїв. Функція допоміжної поліції, на початках, зводилась до збору і охорони приречених на смерть. Згодом, нацисти стали залучати поліцаїв і до здійснення розстрілів. Розстрільні команди формували керівники місцевої поліції, підбираючи потрібних виконавців. Так, комендант поліції Корнинського району Я. Ковальчук особисто приймав участь у розстрілі 120 місцевих євреїв [ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 86, арк. 31].

Особливо жорстоко під час розстрілів поводити себе колишні злочинці та асоціальні елементи та звичайні садисти, які долучилися до місцевої поліції. Ними керувало прагнення до наживи, підвищення свого соціального статусу, можливість реалізувати свої садистські схильності [Вронська, 2013, с. 99]. Крім того, вони отримували і матеріальну вигоду, долучившись до розподілу майна вбитих. Зокрема, поліцаї І. Міронов, І. Воробйов та Х. Кузьмін під час страти євреїв с. Латоші Овруцького району, виявили живими двох дітей у віці двох і трьох років. Дітей, ще живими, поліцаї кинули до спільної ями, де вже лежали тіла їх вбитих батьків та родичів, а потім засипали живих землею [ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 81].

Працівників місцевої поліції с. П'ятки Чуднівського району Житомирської області Д. Гаврилюка, Ф. Мостицького, І. Онищука, І. Булака і К. Лящука в жовтні 1941 р. долучили до арешту і страти 220 місцевих євреїв, більшість з яких складали літні люди, жінки та діти. Після завершення розстрілів поліцаї-добровольці відзначились грабунком майна розстріляних, що підтверджують свідки подій [Шайкан, 2003, с. 268].

У серпні 1941 р. при розстрілі євреїв м. Народичі поліцаї Ф. Кушнір, І. Кравченко та Я. Голенчик, за наказом німецького офіцера, організували охорону зібраних в місцевому клубі, а потім супроводжували автомобілі з приреченими на «Мохове болото», де відбувались їх вбивства. Ще в клубі поліцаї забирали у жінок

та дітей цінні речі та одяг. Після завершення «акції» їм дозволили долучитись до поділу іншого майна вбитих [ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 135, арк. 19].

У вересні 1941 р. старший слідчий Народицької райполіції С.В. Невмержицький у місцевій в'язниці спільно з охоронцями організував для арештованих євреїв свого роду «акцію «для їх порятунку». Євреям було повідомлено, що вони зможуть вийти живими з в'язниці, якщо приймуть хрещення. Обряд хрещення оцінювався в 1000 крб. з особи. Результатом, для євреїв - учасників «хрещення» стала смерть, а С.В. Невмержицький і тюремні наглядачі отримали і поділили 30 тис. крб. [ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 64 зв.].

Однак, не можна робити узагальнюючий висновок, що участь у Голокості місцевих поліцаїв та інших колаборантів пов'язана з історіями покидьків, злочинців та іншого місцевого асоціального елемента. Можна погодитись з твердженням А. Усача, що серед колаборантів були люди різного етнічного походження та соціального статусу, віку, статі, освіти, політичних та релігійних уподобань. «Це були ті самі «цілком нормальні люди», які здебільшого не проявляли жодних психічних девіацій» [Усач, 2018, с. 47]. У більшості своїй, це жертви обставин, жертви війни, які проявили певні, часто край антилюдські дії, з метою власного виживання та порятунку свої близьких. Можна припустити, що в умовах мирного життя, вони б ніколи не стали на шлях колабораціонізму і не долучились до розстрілів євреїв та інших акцій зі знищення мирного населення.

Процес знищення євреїв Житомирщини мали реалізовувати спеціально підготовлені війська СС. А саме, підрозділи айнцацгрупи С(командир Отто Раш). До команди О. Раша входили зондеркоманда 4а, зондеркоманда 4б, айнцацгрупа 5 та айнцацкоманда 6, які мали штаби у Житомирі, Вінниці та Бердичеві. Інші підрозділи СС використовувались за необхідністю [Стельникович, 2015, с. 122].

Підготовлені команди рухались за наступаючими військами Вермахту. Вони вступали в окуповані населені пункти одразу після виходу польових військових частин де починали реалізацію «остаточного вирішення». Ось свідчення командира айнцацгрупи «Д» Отто Олендорфа: *«Після прибуття айнцацгрупи у захоплений район проводилась реєстрація євреїв. Їх збирали у визначене місце для переселення. Звідси перевозили до місця страти. Найчастіше для страти використовували протитанкові рови або просто ями, страчували за командою ... цінні речі вилучалися для реєстрації. Одяг спочатку роздавали населенню, потім його збирала окрема служба. Члени зондеркоманд повинні були добивати вцілілих й засипати їх землею»* [Нариси з історії та культури євреїв України, 2005, с. 187].

Перші розстріли євреїв відбувались, як акти відплати за їх «злочини» проти місцевої окупаційної адміністрації. Зокрема, в житомирській газеті «Українське слово» від 3 серпня 1941 р., повідомлялось про розстріл 19 липня 100 житомирських євреїв за, нібито, їх участь у підпалі будинків.

У Бердичеві власний «Бабин Яр» відбувся на два тижні раніше Київського. 15 вересня 1941 р. в районі місцевого аеродрому нацисти розстріляли близько 15 тис. місцевих євреїв. В більшості це були жінки, діти, літні люди. Євреїв міста знищували в п'ять етапів. Останніми вбили лікарів, фармацевтів і кваліфікованих ремісників. Загалом за серпень-листопад 1941 р. біля Бердичева нацисти знищили близько 30 тис. осіб [Елисаветский, 1999, с. 38].

Свідками Голокосту на території Житомирської області стали пересічні громадяни, які вимушено опинились в окупації. Вони залишили свої свідчення у справах пов'язаних з засудженням місцевих колаборантів та нацистських офіцерів, гестапівців, членів айзацгруп та представників цивільної окупаційної адміністрації, які реалізовували план «остаточного розв'язання». В архіві Управління Служби безпеки України в Житомирській області, Галузевому архіві СБУ М. Києві знаходяться ці документальні свідчення.

Один із очевидців масового розстрілу євреїв м. Радомишля Онисим Архипович Павленко у листі до письменника Володимира Беляєва згадував, як одного осіннього дня 1941 р. до подвір'я місцевої школи прибули німецькі вантажівки, де їх вже чекали декілька тисяч євреїв, місцевих жителів. Їх охороняли декілька десятків есесівців та поліцаїв. Есесівці всіх приречених заставили лягти лицем на землю. Далі один із есесівців підходив до найближчого лежачого чоловіка, бив його палицею або чоботом і наказував бігти до автомашини. Стоявши в два ряди, один на проти одного есесівці, нещадно били біжучого, поки він не залазив до кузову машини і не лягав там. Так били і наступних, примушуючи лягати в кузові машини один на одного в декілька рядів, поки вантажівка не заповниться. Навантажений автомобіль виїжджав з двору, його змінював наступний і завантажувався людьми так само до верху. Відвозили людей до найближчого лісу, в Чорний Яр, і там розстрілювали. Вночі, на одну з вулиць міста, зігнали єврейських жінок та дітей, їх розділи, і вони розділили долю власних чоловіків [Шульмайстер, 1990, с. 137].

Весною 1942 р. місцева поліція зігнали на місце масового поховання жителів села Заболоть, примусили розкопати рів та перепоховати трупи в іншому місці. Мотивом перепоховання стало, за словами поліцаїв, забруднення питної води, яку набирали для потреб міста.

Особливу жорстокість нацисти та їх посіпаки проявляли до єврейських дітей та вагітних жінок. Вони ставали мішенями для жорстоких, садистських страт та знущань. Восени 1941 р. під час розстрілів в Чуднові, нацисти вигадали свого роду гру – підкидали малолітніх дітей у повітря, стріляючи по них, або кидали живими до колодязя [Стельникович, 2015, с. 127].

Поліцаї Ружинської поліції у травні 1942 р. збирали вцілілих єврейських дітей у віці 5-10 років і возили по 20-30 осіб до місця розстрілу за територію колгоспу «Новий світ». Частина дітей закопали живими [Рудницька, 2016, с. 37].

Вцілілі під час розстрілів євреї, кому вдалося втекти, блукали місцевими лісами та селами, переховуючись у покинутих будинках та господарських будівлях. Деяким з них надавали допомогу місцеві селяни, ризикуючи власним життям і життям своїх рідних.

Частина втікачів намагалась пристати до радянських партизанів, чи загонів українського руху Опору. Однак, їх, досить часто, не бажали приймати до військових формувань. Особливо це стосувалось літніх людей, жінок та дітей. Дана категорія значно обмежувала маневрені можливості загону, а також вони потребували харчання. Для більшості загонів продовольче питання, загроза голоду залишалась актуальною у весь період окупації. Відмова від місця в загоні для більшості вцілілих євреїв означала майже неминучу смерть.

Висновки. Отже, масові вбивства єврейського населення на території Житомирської області розпочались вже в перші тижні нацистської окупації. Їх виконували спеціально підготовлені підрозділи айнзанцгруп та підрозділи місцевої допоміжної поліції. Важливим фактором пришвидшеної процедури знищення місцевого єврейства стало розташування в регіоні німецьких колоній Гегевальд і Фьорстерштадт. Знищення євреїв супроводжувалось застосуванням фізичного і психологічного знування. З особливою жорстокістю нацисти знищували єврейських дітей та вагітних жінок. Майно вбитих, їх будинки та квартири стали оплатою для виконавців Голокосту. Жахливий нацистський геноцид, майже знищив єврейську культурну та етно-соціальну спільноту Житомирщини. Лише одиницям вдалось порятуватись від нацистського терору.

Список використаних джерел та літератури

- Беркгоф, К., 2012. Голокост в Україні, *Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків*, Львів: ЗУКЦ.
- Беркгоф, К., 2011. *Жива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою*, Київ: Критика.
- Вронська, Т., 2013. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України, *Український історичний журнал*, 1, 92-105.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).
- Гінда, В., 2008. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.), *Сторінки воєнної історії України*, 11, 98-106.
- Елисаветский, С. Я., 1999. Бердичевская трагедия, *Катастрофа і опір українського єврейства (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні*, К., 38-50.
- Елисаветський, С. Я., 1995. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні, *Український історичний журнал*, 3, 59-72.
- Катастрофа і опір українського єврейства (1941 – 1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні, 1999. Київ.
- Ковальчук, І. В., 2018. Формування місцевої допоміжної поліції і залучення її підрозділів до каральних операцій нацистських окупантів на території Житомирської області у 1941 році, *Інтермаріум: історія, політика, культур*, 5, 227-239.
- Ковальчук, І. В., Стельникович С. В., 2011. *Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року*, Житомир: Рута.
- Костриця, М. Ю., 2007. *Житомир: підручна книга з краєзнавства*, Житомир: Косенко.
- Лауер, В., 2015. «На ньому лежить увесь тягар управління»: нацистські цивільні правителі і Голокост у Житомирі. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, Київ: Дух і Літера.
- Лауэр, В., 2007. «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944), *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*, 4, 31-60.
- Маєвський, О., 2015. Via a vis: образ ворога, сформований радянською і німецькою пропагандою, в карикатурній і плакатній продукції, *Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ)*, Київ: К.І.С., 103-114.
- Нариси з історії та культури євреїв України, 2005. Київ: Дух і Літера.
- Подольський, А., 2007. *Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні*, Київ.
- Рудницька, Н. В., 2011. Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Житомирської області, *XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р.*, Дніпропетровськ: Ткума, 373-378.
- Рудницька, Н., 2012. Створення та діяльність поліції в роки окупаційного режиму на Житомирщині (1941–1944 рр.), *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, (9–10 листопада 2012 р., м. Житомир)*, 226-229.

Рудницька, Н., 2016. До історії геноциду євреїв та ромів на Житомирщині в роки гітлерівської окупації (на матеріалах архіву Управління СБУ в Житомирській області), *Запорозькі єврейські читення: Сборник статей и материалов (16-17 апреля 2015 года)*, Днепропетровск: Ткума.

Стельникович, С., 2015. *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.)*, Житомир.

Усач, А., 2018. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження, *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)*, Київ: УЦВІГ, КВІЦ, 41-49.

Шайкан, В. О., 2003. Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни, *Сторінки воєнної історії України*, 7, 263-272.

Ширер, В., 2017. *Злет і падіння Третього Райху: Історія нацистської Німеччини: у 2-х т., том 2*, Київ: Наш формат.

Шульмейстер, Ю. А., 1990. *Гитлеризм в истории евреев*, Київ: Політвидав України.

References

Berkhof, K., 2011. *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsytskoiu vladoiu*, Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Berkhof, K., 2012. *Holokost v Ukraini, Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu: Zbirnyk naukovykh statei ta vystupiv ukrainskykh ta zarubizhnykh istorikov*, Lviv: ZUKTs. [in Ukrainian].

Elisavetskij, S. Ya., 1999. Berdichevskaya tragediya, *Katastrofa i opir ukrainskoho yevreistva (1941-1944). Narisy z istorii Holokostu i Oporu v Ukraini*, K., 38-50. [in Russian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU).

Hinda, V., 2008. Vidkryttia shkil ta orhanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu v heneralnomu okruzi «Zhytomyr» (1941 – 1944 rr.), *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 11, 98-106. [in Ukrainian].

Katastrofa i opir ukrainskoho yevreistva (1941 – 1944): Narisy z istorii Holokostu i Oporu v Ukraini, 1999. Kyiv. [in Ukrainian].

Kostrysia, M. Yu., 2007. *Zhytomyr: pidruchna knyha z kraieznavstva*, Zhytomyr: Kosenko. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I. V., 2018. Formuvannia mistsevoi dopomizhnoi politsii i zaluchennia yii pidrozdiliv do karalnykh operatsii natsytskykh okupantiv na terytorii Zhytomyrskoi oblasti u 1941 rotsi, *Intermarium: istoriia, polityka, kultur*, 5, 227-239. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I. V., Stelnykovych S. V., 2011. *Narys istorii diialnosti OUN pid provodom A. Melnyka na Zhytomyrshchyni u druii polovyni 1941 roku*, Zhytomyr: Ruta. [in Ukrainian].

Lauer, V., 2015. «Na nomu lezhyt uves tiahar upravlinnia»: natsytski tsyvilni pravyteli i Holokost u Zhytomyri. *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Lauer, V., 2007. «Operezhayushee podchinenie» i osushestvlenie nacistami Holokosta v Ukraine: vzaimodejstvie centralnyh i mestnyh vlastej v generalnom okruge Zhitomir (1941–1944), *Problemi istoriyi Golokostu: naukovij zhurnal*, 4, 31-60. [in Russian].

Maievskiy, O., 2015. Via a vis: obraz voroha, sformovanyi radianskoioi i nimetskoioi propahandoiu, v karykaturnii i plakatnii produktsii, *Ukrainska Druha svitova: Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii do 70-yi richnytsi peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini (5 travnia 2015 r., m. Kyiv)*, Kyiv: K.I.S., 103-114. [in Ukrainian].

Narys z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy, 2005. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Podolskyi, A., 2007. *Uroky mynuloho: Istorii Holokostu v Ukraini*, Kyiv. [in Ukrainian].

Rudnytska, N. V., 2011. *Holokost na Zhytomyrshchyni v dokumentakh Derzhavnogo arkhivu Zhytomyrskoi oblasti, XX stolittia – etnonatsionalnyi vymir ta problemy Holokostu: zbirnyk naukovykh prats za materialamy mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii, Zhytomyr, 22-23 zhovtnia 2010 r.*, Dnipropetrovsk: Tkuma, 373-378. [in Ukrainian].

Rudnytska, N., 2012. Stvorennia ta diialnist politsii v roky okupatsiinoho rezhymu na Zhytomyrshchyni (1941–1944 rr.), *V Volynska mizhnarodna istoriko-kraieznavcha konferentsiia, (9–10 lystopada 2012 r., m. Zhytomyr)*, 226-229. [in Ukrainian].

Rudnytska, N., 2016. Do istorii henotsydu yevreiv ta romiv na Zhytomyrshchyni v roky hitlerivskoi okupatsii (na materialakh arkhivu Upravlinnia SBU v Zhytomyrskii oblasti), *Запорозьке єврейське читення: Сборник статей и материалов (16-17 апреля 2015 года)*, Днепропетровск: Ткума. [in Ukrainian].

-
- Shaikan, V. O., 2003. Zlochynna diialnist ukrainskykh kolaborantiv u roky Druhoi svitovoi viiny, *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 7, 263-272. [in Ukrainian].
- Shulmeister, Yu. A., 1990. *Hytlerizm v ystoriy evreev*, Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].
- Shyrer, V., 2017. *Zlet i padinnia Tretoho Raikhu: Istorii natsyystskoi Nimechchyny: u 2-kh t., tom 2*, Kyiv: Nash format.
- Stelnykovych, S., 2015. *Zhytomyrsko-Vinnytskiy rehion v umovakh natsyystskoi okupatsii (1941 – 1944 rr.)*, Zhytomyr. [in Ukrainian].
- Usach, A., 2018. *Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy i vyklyky doslidzhennia, Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovi ta osvichni aspekty (vybrani dopovidi IX i X kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnia pamiaty zhertv Holokostu)*, Kyiv: UTsVIH, KVITs, 41-49. [in Ukrainian].
- Vronska, T., 2013. *Tiurny v natsyystskii karalno-represyvnii systemi na okupovanii terytorii Ukrainy, Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 92-105. [in Ukrainian].
- Yelysavetskyi, S. Ya., 1995. *Yevrei v antyfashyystskomu Opori y radianskomu pidpilno-partyzanskomu rusi v Ukraini, Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 59-72. [in Ukrainian].

FEATURES OF THE HOLOCAUST IN THE TERRITORY OF ZHYTOMYR REGION OCCUPIED BY THE NAZIS (1941 – 1943)

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Mykhailo Zholob

Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. To prepare the article, the funds of the State Archive of Zhytomyr Region and documents of the branch archive of the SBU in Kyiv and the archive of the SBU department in Zhytomyr were used, as well as published documents and archival periodicals. They allowed us to analyze the features of Nazi actions to destroy the Jews of Zhytomyr region during its occupation by German troops. **The purpose of our article** is to determine and analyze the features of the implementation of the Nazi program of the “final solution of the Jewish question” in Europe in Zhytomyr region, to establish those responsible for this page of the genocidal policy of the Nazis, to reveal and identify the features of participation in the destruction of Jews by local collaborators. **Research methods.** constitute the principles of objectivity, comprehensiveness, systematicity and historicism, which are implemented through the use of both general scientific and special historical methods. Such as, retrospective, analytical, comparative-historical, descriptive. **Conclusions.** Mass murders of the Jewish population in the Zhytomyr region began in the first weeks of the Nazi occupation. They were carried out by specially trained Einsatzgruppen units and local auxiliary police units. An important factor in the accelerated procedure for the destruction of local Jewry was the location of the German colonies of Hegewald and Försterstadt in the region. The destruction of Jews was accompanied by the use of physical and psychological abuse. The Nazis destroyed Jewish children and pregnant women with particular cruelty. The property of the murdered, their houses and apartments became payment for the perpetrators of the Holocaust. The terrible Nazi genocide almost destroyed the Jewish cultural and ethno-social community of the Zhytomyr region. Only a few managed to escape the Nazi terror.

Key words: Holocaust, Zhytomyr region, Jews, collaborators, World War II.